

*Катерина Пономарьова,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України*

Соціокультурна складова у змісті початкового курсу української мови

Анотація

У статті розкрито зміст, структуру і засоби реалізації соціокультурної лінії предмета «Українська мова» в початкових класах.

Соціокультурна компетентність, змістова лінія, соціальна складова, загальнокультурна складова.

Аннотация

В статье раскрыты содержание, структура и средства реализации социокультурной линии предмета «Украинский язык» в начальных классах.

Социокультурная компетентность, содержательная линия, социальная составляющая, общекультурная составляющая.

Annotation

The article deals with the content, structure and means of implementing of sociocultural line for the "Ukrainian language" subject in primary school.

Sociocultural competence, content line, social component, general cultural component.

Пріоритетним завданням сучасної шкільної освіти є виховання цілеспрямованої особистості, прагнучої до максимальної реалізації своїх можливостей, готової до опанування нового досвіду, здатної робити свідомий і відповідальний вибір у різних життєвих ситуаціях. Тому метою навчального процесу стає формування не просто умінь і навичок, а певних якостей особистості, які сприятимуть успішній адаптації молодого покоління в суспільстві і реалізації власних можливостей. Такий підхід передбачає особливий акцент на формуванні соціокультурної компетентності школярів.

Кожний навчальний предмет, залежно від умов і можливостей, має свою специфіку реалізації цього завдання. Шкільний курс української мови паралельно із забезпеченням опанування учнями всіма видами мовленнєвої діяльності, основами культури усного й писемного мовлення, базовими

уміннями і навичками використання мови в різноманітних сферах і ситуаціях спілкування, покликаний формувати соціальну активність особистості, здатної орієнтуватися в сучасному світі, підвищувати її загальну культуру, формувати в неї творчі, світоглядні, морально-етичні якості.

Розпочинається ця робота вже в початковій ланці загальноосвітньої школи. Її зміст визначено Державним стандартом початкової загальної освіти в соціокультурній змістовій лінії освітньої галузі «Мови і літератури» (мовний компонент). Там передбачено ознайомлення молодших школярів з тематичними групами слів – назвами предметів і реалій матеріальної та духовної культури українського народу; усталеними виразами, українськими народними прислів'ями, приказками, загадками, лічилками, скоромовками, потішками, піснями, казками, легендами, як відображенням народного досвіду, українського характеру; особливостями національного мовленнєвого етикету і невербальної поведінки та врахуванням їх у реальних життєвих ситуаціях.

Реалізація змісту соціокультурної лінії передбачає формування в молодших школярів соціокультурної компетентності, яка має дві складові – соціальну і загальнокультурну. **Соціальна складова** – це готовність учнів до адаптації в українському соціумі. Соціум, у якому перебувають молодші школярі, можна умовно структурувати таким чином: *держава, рідний край, сім'я, школа, громадські місця*.

Розглядаючи адаптацію учнів у соціумі на рівні **держави**, в якій ми живемо, варто дбати про те, щоб молодші школярі знали і правильно записували її назву та назву столиці, знали державні символи України та могли розповісти про їх особливості, усвідомлювали значення державної мови, роль якої в нашій державі виконує українська мова, мали почуття гордості за свою державу Україну, українську мову й український народ. З цією метою доцільно використовувати навчальні тексти відповідної тематики, пропонувати учням давати інтерв'ю про свою країну для «іноземного журналіста», написати листа ровесникові, що живе за рубезем, з повідомленням про те, що відрізняє Україну від інших держав і т. ін.

Належне місце на уроках української мови повинно займати використання краєзнавчого й особливо лінгвокраєзнавчого матеріалу. Як свідчить досвід, діти завжди прагнуть знати історичне минуле свого рідного села чи міста, походження його назви, відомих земляків, у чому багатство й неповторність *рідного краю* тощо. У процесі опрацювання малих фольклорних форм доцільно пропонувати школярам записувати усталені вирази, прислів'я, приказки, співанки та інші перлини народної творчості, які вживають у своєму мовленні їхні родичі, знайомі, що проживають у рідному краї. Для побудови зв'язних висловлювань варто обирати тематику, пов'язану з рідною місцевістю: складати описи рідної природи, писати про події і людей того міста чи села, в якому діти проживають. Значну увагу на уроках української мови слід відводити роботі над місцевими діалектами: порівняння їх з аналогами української літературної мови, формування літературного мовлення з одночасним трепетним ставленням до діалектизмів і спонукання дітей до вживання їх під час усного спілкування із земляками, особливо з бабусями й дідусями, виражаючи таким чином повагу до них і зберігаючи мовну неповторність рідної землі.

Формуванню культури поведінки в *сім'ї* сприятиме робота над текстовим матеріалом, у якому йдеться про українські традиції стосунків між батьками і дітьми, бабусями, дідусями й онуками, між братами і сестрами, про традиційні українські форми звертання членів родини один до одного, про повагу до старших членів сім'ї і турботливе ставлення до молодших. Важливо пропонувати дітям порівнювати традиційні правила поведінки в родині із сучасними змінами у стосунках між членами сім'ї, спонукати до підтримування добрих та мудрих традицій і звичаїв в сучасних українських сім'ях.

Для забезпечення успішної адаптації в *шкільному середовищі* дітей потрібно вчити спілкуватися з учителями, однокласниками, старшими і молодшими школярами, технічним персоналом, дотримуватись правил поведінки на уроці і перерві, в класі, коридорі, спортзалі, їдальні, актовій залі, на стадіоні, подвір'ї школи тощо. На цю тему на уроках української мови

доцільно слухати, читати і переказувати тексти, аналізувати сюжетні малюнки, складати діалоги, обговорювати конкретні ситуації і робити висновки, писати власні тексти.

Предмет українська мова має умови для підготовки учнів початкових класів до адаптації у *громадських місцях*. Зокрема, в процесі вивчення теоретичних знань з мови і формування та розвитку навичок мовленнєвої діяльності доцільно готувати дітей до виконання соціальних ролей – читача бібліотеки, глядача театру чи кінотеатру, покупця, пішохода, пасажира, перехожого, відвідувача різноманітних культурних заходів тощо. З цією метою варто пропонувати учням вивчати мовні явища на матеріалі текстів, у яких ідеться про поведінку людей у громадських місцях, з обов'язковим аналізом не лише мовного матеріалу, а й культури і правил поведінки персонажів текстів. З метою вправлення учнів у правильному і доречному вживанні формул мовленнєвого етикету та формування в молодших школярів етики спілкування доцільно пропонувати складати діалоги за ситуативними малюнками, словесно описаними ситуаціями на теми: «В театрі», «На виставці», «У магазині», «На вулиці», «У транспорті», «В їдальні», «У гостях» і подібні.

Загальнокультурна складова соціокультурної компетентності молодшого школяра передбачає володіння знаннями про особливості української національної культури, звичаї, традиції, свята і використання цих знань в мовленнєвій практиці; вживання у власному мовленні найбільш відомих малих українських фольклорних форм; сформованість морально-етичних якостей.

З метою формування загальнокультурної складової соціокультурної компетентності в процесі навчання української мови доцільно використовувати *народознавчий матеріал*; тексти, в яких розкриваються сторінки *історичного минулого України*; інформацію про *відомих українців* минулого і сьогодення; залучати і готувати дітей до проведення *народних та релігійних свят, обрядів*, ознайомлювати з історією їх виникнення; використовувати тексти на *морально-*

етичну тематику для побудови переказів, репродукції картин для написання тексту за картиною тощо.

Наведемо окремі фрагменти методики формування соціокультурної компетентності в процесі навчання української мови в початкових класах.

Під час вивчення слів, які звучать однаково, але мають різне значення, можна запропонувати учням прочитати такі речення:

1. Неподалік від берега чайки на мить зависали в повітрі і з криком падали на воду. 2. Козаки швидко сіли в чайки і попливли від небезпечного берега.

Далі провести бесіду за такими запитаннями:

- Про яких чайок йдеться в першому реченні?
- Чи в другому реченні чайками названо також птахів?
- Що ви знаєте про човни-чайки?

Після власних повідомлень учням цікаво буде послухати розповідь про те, що запорозькі козаки будували вузькі, довгі, легкі в русі човни і називали їх чайками, мабуть тому, що вони були обшиті просмоленими снопиками очерету і зовні нагадували птахів, котрі, склавши крила, погойдувалися на хвилях. Порожнистий очерет додавав човнам плавучості. Чайка мала перевагу над морським кораблем – коли виникала потреба хутко змінити напрям руху, вона не розверталась. Гребці просто пересідали на лавах і вже за секунду гребли у зворотному напрямку, тому що корма (задня частина човна) і ніс (передня його частина) у чайки були однаково гострі.

Така інформація, безумовно, зацікавить школярів і збагатить їх не лише знаннями про *історичне минуле України*, а й сприятиме пробудженню гордості за кмітливість і винахідливість наших предків.

З почуттям гордості за Україну буде сприйнятій, на наш погляд, текст про перший трамвай у Європі.

Виявляється, перший у Європі трамвай пустили в Києві.

У кінці дев'ятнадцятого століття у великих містах популярна була конка-вагончик, яку по рейках тягли коні. У Києві такий транспорт працювати не міг через гористу місцевість.

Все змінилось після створення парового трамвая. Однак і він не хотів долати круті підйоми. У цей час було винайдено електродвигун і спеціальні проводи. Тоді, в 1892 році, в Києві пустили перший у Європі трамвай.

Нововведення швидко завоювало популярність серед киян. А невдовзі трамваї почали курсувати по вулицях багатьох міст Європи і Росії. Українські інженери почали диктувати моду в трамвайній справі. У столиці України вперше у світі було пущено здвоєний трамвай, а пізніше – тролейбус. Три під'їзд зчеплені вагони теж уперше з'явилися у Києві.

(З газети)

З великим інтересом молодші школярі сприймають **народознавчий матеріал**. Тому вивчення мовних знань радимо здійснювати на текстах, у яких йдеться про українські національні обереги, народні звичаї, традиції, обряди тощо. Їх опрацювання сприятиме формуванню в учнів національної свідомості, допоможе збагнути глибину свого національного коріння, пробудить інтерес до української народної культури і бажання примножувати її, прищепить любов і повагу до своїх предків, гордість за свій народ. Пропонуємо декілька зразків таких текстів.

1. В Україні був звичай, а в деяких родинях, селах є й сьогодні: на щастя дарувати рушник. Він залишався у дітей і переходив до наступних поколінь, як сімейна реліквія. Реліквія – це все те, що переходить до дітей і внуків на згадку про батьків. Родинною реліквією були також вишита сорочка, скатертину, скриня, фотографії.

2. Споконвіку батько в сім'ї вважався господарем. На нього поклалися обов'язки піклуватися про родину, годувати її та захищати. Батьків приклад, батькове слово, батьків наказ були законом для дітей. Тому батька поважали в сім'ї, він був авторитетом.

3. Одне з найвеличніших свят календаря, яким започатковується рік, є Різдво Христове, що в народі йменується просто Різдвом. Розпочинається воно опівночі після Святвечора між 6 і 7 січня. У давнину це була Коляда – свято народження Сонця. З прийняттям християнства його було приурочено до дня народження Ісуса Христа.

Першими про народження Христа сповіщали діти. Вони йшли до односельців і вітали їх зі святом Різдва, співали колядки, а ті пригощали колядників ласощами, грішми. У день Різдва люди віталися по особливому:

– Христос рождається!

– Славимо його!

4. Івана Купала святкують 7 липня. Основні символи свята, навколо яких у давнину відбувалися дійства, були купальське вогнище – символ Сонця і Купало – солом'яне опудало, вдягнуте у жіночу сорочку. Голову йому квітчали стрічками, а на шию чіпляли намисто.

На свято Івана Купала дівчата й хлопці виходили зі співами за село, обкладали Купало соломною та кропивою і запалювали. Коли вогнище спалахувало, вони бралися за руки й перестрибували через вогонь. Якщо пара не роз'єднувала рук, то це був знак, що хлопець з дівчиною одружаться.

По всій Україні вірили в цілющу силу трав, зібраних уранці на Івана Купала.

Важливе місце на уроках української мови повинна займати робота над збагаченням мовлення учнів початкових класів **малими фольклорними формами** – лічилками, примовками, мирилками, які діти молодшого шкільного віку залюбки вивчають напам'ять і використовують під час рухливих ігор, розваг. У процесі педагогічних спостережень і бесід з учнями 1-4 класів нами було з'ясовано, що діти знають і використовують в іграх здебільшого російські лічилки та мирилки, бо не знають українських. Тому пропонуємо під час вивчення теоретичних знань з мови використовувати такі перлинки української усної народної творчості:

Лічилки

1. Приступаємо до гри!

М'яч один, а нас аж три.

Грав я сам, і грали вдвох.

А тепер пограєм втрьох!

2. Раз, два – дерева!

Три, чотири – вийшли звірі!

П'ять, шість – пада лист!

Сім, вісім – птахи в лісі!

Дев'ять, десять – он сунічки
підвели червоні личка!

3. Один, один, одиничка –

до вікна летить синичка.

Та синичка лиш одна.

– Дзінь, дзінь, дзінь, –
біля вікна.

Один, один, одиничка –
полетіла синичка.

4. Еники, беники, їли вареники.
Еники, беники, квас,
вийшов старенький Тарас.

Примовки

1. Лякаючи мурашок, примовляють:

*Мурашки, мурашки,
ховайте подушки,
таргани прийдуть
і вас обкрадуть.*

2. Після купання приказують:

*Вода, вода холодная,
стечи з мене, нагрій мене.
А з кого не стече,
того сонце спече.*

3. Коли бачать у небі журавлів, примовляють:

*Журавлі, журавлики,
колесом-лесом!
Ваші діти журавлята
за лісом, за лісом.*

4. Як попаде щось в око, примовляють:

*Порошко, порошок,
вийди на дорожку,
дам тобі горошку.*

Мирилки

1. Мирись, мирись, мирись
і більше не сварись.

2. Мир-миром,
пирого з сиром,
варенички в маслі,
ми дружечки красні,
поцілуймося!

Потішки

1. Цілий день цукерки хрума
неслухняний наш Тарас.

*Про цибулю як подума –
сльози котяться ураз.*

*2. Шиє Люба, вишиває,
шубку ляльці дошиває.
Шапку, шарф і шаровари
шити мама помагає.*

Розвитку загальнокультурного рівня молодших школярів сприятиме ознайомлення їх з **народними і релігійними святами**, які відзначають українці. Особливо зацікавлює дітей інформація про походження цих свят, а також безпосередня участь у них. Тому доцільними на уроках української мови будуть тексти про Святого Миколая, Вертеп, Водохреще, День матері, походження писанки та інші. Залюбки діти вивчають колядки, щедрівки, співанки, примовки, веснянки, які супроводжують ці свята. Пропонуємо деякі з них:

Колядки

*1. Що в дядька, дядька два стоги жита.
А третій – гречки та на варенички.
А четвертий – пшениці та на паляниці.
А п'ятий вівса, та й колядка уся.*

*2. Я, маленький хлопчик,
заліз на стовпчик,
з мішком походжаю,
коляду збираю.
Дайте пиріг добрий!
Як не дасте пирога,
візьму бика за рога
та поведу на моріг,
та виломлю правий ріг.
У ріг буду трубити,
волом буду робити,
хвостом буду поганяти,
та на гречку орати.
Добрий вечір!*

*3. Коляд, коляд, колядниця,
добра з медом паляниця,
а без меду не така,*

*дайте, тітко, пирога.
А як не дасте пирога,
візьму бика за гора,
поведу на торжок,
куплю собі пиріжок.*

Щедрівки

- 1. Сидить півень на криниці,
спустив крила ще й косиці.
Сюди мах, туди мах,
а у Вас тут млинець пах.*
- 2. Місяченьку, мій братику,
зійди рано, постій мало,
поки я бички позапрягаю,
жито-пшеницю порозсіваю.
Роди, Боже, жито й пшеницю
без кукілю, без мітлиці,
а нам, діткам, на варениці.*

Формуванню загальнокультурної компетентності учнів сприятиме ознайомлення їх з **відомими українцями** минулого і сьогодення – художниками, музикантами, письменниками, спортсменами, артистами, винахідниками тощо. Особливо викликають інтерес і запам'ятовуються цікаві події з життя цих людей, тому доступні тексти про це також можна використовувати в процесі навчання української мови: для аудіювання, написання переказу, аналізу певного мовного матеріалу. Пропонуємо кілька із них:

1. Середульшій доньці київського князя Ярослава Мудрого судилася незвичайна доля. Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха I. Коли її чоловік помер, а син був ще малий, Анна стала королевою Франції. Вона підписувала всі важливі папери. На старовинних документах стоять і хрестики короля Генріха, бо він був неписьменний.

Ще Анна привезла до Франції багато книг із бібліотеки свого батька. Читала їх сама, вчила читати свого сина і французьких дітей.

(За М. Слабошпицьким)

2. Катерина Білокур – відома українська народна художниця. Вона народилася в селянській сім'ї у 1900 році. До школи не ходила, самотужки

навчилася читати і писати. Всупереч волі своїх рідних, малювала картини з квітів. Для цього власноруч робила пензлики та фарби.

Вона ніде не вчилася малювати, але коли три її картини потрапили до Парижу, сам Пабло Пікасо – відомий у світі художник, визнав геніальність українки. Весь світ облетіли його слова: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!»

3. Микола Лисенко походив із старовинного козацького роду. Займатися музикою почав з п'яти років і виявив неабиякі здібності. Його талант розкрився завдяки матері. Годинами хлопчик підбирав різні мелодії на роялі. Всі були здивовані його чудовою музичною пам'яттю і смаком. Лисенко був здібний до науки взагалі. Гімназію він закінчив зі срібною медаллю. Був успішним випускником Лейпцизької консерваторії.

Ставши композитором, Микола Лисенко подарував світові безліч музичних творів – від мініатюр до опер. Він був і є гордістю України.

(За Л. Архимович, М. Гордійчуком)

Неоціненну роль у формуванні соціокультурної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови відіграють тексти на **морально-етичну** тематику. Аналіз учнями позитивних і негативних вчинків персонажів, пошук відповіді на запитання: «Як би ти поступив у такій ситуації?», «Що б ти порадив героєві сюжету?», «Кому з персонажів ти співчуваєш?» і подібні, готують дітей до реалій життя, формують готовність знаходити вихід із складних життєвих ситуацій. Для написання розповідей чи міркувань можна запропонувати школярам продовжити текст за початком, у якому змодельовано проблемну ситуацію, або придумати кінцівку тексту. Наведемо зразки таких завдань:

1. Прочитай зачин тексту.

На урок праці всі учні принесли картон, щоб вирізати ялинкові іграшки, а Дмитрик забув. Глянув навколо – всі працюють, а він без діла сидить.

– Продовж текст. Напиши, що зробили однокласники хлопчика? Як ти ставишся до Дмитрика – співчуваєш йому чи засуджуєш?

2. Прочитай текст.

На шкільній ділянці діти працювали дружно. Усі намагалися виконати роботу добре.

Тарас теж старався. Але в нього не виходило швидко, і він відставав від товаришів. Ось уже майже всі учні закінчили копати свої ділянки, а Тарасу залишалося ще чимало. Хлопчик почав хвилюватися: «Коли ж це я встигну все скопати?»

– Придумай кінцівку тексту. Напиши, як могла закінчитися ця історія. Які почуття викликає в тебе Тарас – він тебе дратує, ти його засуджуєш чи співчуваєш хлопчикові?

3. Прочитай текст.

Вулицею йде старенька бабуся. Вона несе кошик з яблуками. Раптом кошик випав у бабусі з рук, і яблука розсипалися.

Назустріч їй біг хлопчик. Він поспішав до школи.

– Продовж текст. Напиши, як міг поступити хлопчик. Що для тебе важливіше – не запізнитися на урок чи допомогти бабусі?

Соціокультурний розвиток молодшого школяра має перебувати в полі зору вчителя на кожному уроці української мови. Увага виховній меті уроку повинна бути не меншою, ніж навчальній і розвивальній. Адже багатий духовний світ дитини, різнобічна ерудиція та орієнтація в реаліях життя допоможуть молодшому школяреві адаптуватися в соціальному середовищі, яке його оточує, знайти своє місце й реалізуватися.

Література

1. Гудзик И.Ф. Компетентносно ориентированное обучение русскому языку в начальных классах (в школах с украинским языком обучения). – Чернівці: Видавничий дім "Букрек", 2007. – 496 с.

2. Державний стандарт початкової загальної освіти (зі змінами, затвердженими колегією Міністерства освіти і науки України від 20.10.2005 року "Про підсумки переходу початкової школи на новий зміст та структуру навчання") // Початкова школа. – 2006. – № 2.

3. Пометун О.І. Теорія і практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн / Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О.В.Овчарук. – К.: "К.І.С.", 2004. – с. 16-25.